

אלון קונפינו. חוף טנטורה: חורבנו של כפר פלסטיני, 1948. פרדס
הוצאה לאור. 2023. 244 עמודים

רטוריקה של הכחשה

חנן חבר*

"אם אין עקבות אין סוד"
(מאיר שניצר)

ספרו של אלון קונפינו חוף טנטורה: חורבנו של כפר פלסטיני, 1948 מספר את סיפור הטבח שביצעו חיילי צה"ל מחטיבת אלכסנדרוני ב-22-23 במאי 1948 בכפר הפלסטיני טנטורה. הספר אמנם תורם רבות לביורר העובדות על הטבח בטנטורה, אך בעיקרו של דבר הוא מאתגר את הפרדיגמה ההיסטוריוגרפית הפוזיטיביסטית, שמשמיתה היא לחקור את מקומותיהם וזמניהם המדויקים של אירועי הנכבה ואת מספרם וזהותם של המעורבים, המגורשים והמגרשים, ההורגים והנהרגים וגם הטובחים והנטבחים. אלא שקונפינו מציב במרכז סדר יומו המחקרי שאלה שכמעט לא נשאלה: מהם מנגנוניה הרטוריים של הכחשה הנכבה, ובפרט אלה המכחישים את הטבח בטנטורה.

אין ספק שבאמצעות חשיפת העובדות תורמת הפרדיגמה הפוזיטיביסטית תרומה חיונית להתמודדות עם ההכחשה המתמדת של מדינת ישראל את עצם התרחשותה של הנכבה - במערכת החינוך, בספר החוקים ובכלל השיח הציבורי. ואולם קונפינו מוסיף נדבך חשוב ביותר למסורת ההולכת ומתרחבת של כתיבת ההיסטוריה של הנכבה, שתכליתה לנסות ולספק תמונה מלאה שתאפשר לשחזר את נרטיב אירועי הנכבה ואת תודעת הזיכרון שלהם. דיונו של קונפינו ברטוריקה של הכחשת הטבח הוא דיון בפעולה לשונית מטריאלית הפועלת על עמדות נמעניה ועל התנהגותם.

קונפינו בוחן את פרשת עבודת המוסמך שהגיש תדי כ"ץ לאוניברסיטת חיפה במרץ 1998, עבודה שחוללה מפנה דרמטי בהתמודדות עם הכחשת הטבח. על סמך ראיונות שקיים כ"ץ עם חיילי חטיבת אלכסנדרוני שכבשו את הכפר, הוא קבע כי כוחות צה"ל טבחו בפלסטינים תושבי טנטורה. כ"ץ עורר את זעמם של חיילי חטיבת אלכסנדרוני, שהאשימו אותו בסילוף הראיונות שערך איתם ואף הגישו נגדו תביעת דיבה. קונפינו מתחקה אחר מנגנוניה המוסדיים של ההכחשה שנקטה אוניברסיטת חיפה, שהביאו לפסילת עבודתו של כ"ץ ולסילוקה מספריית אוניברסיטה. בדיונו בתביעת הדיבה של אנשי אלכסנדרוני הוא משרטט את הדרכים העקלקלות שבהן תרמה מערכת המשפט להכחשת הטבח, ומתחקה אחר האופנים שבהם ייצרה הרטוריקה של השיח המשפטי עובדות הפועלות בשירות ההכחשה. לעומת האמת המשפטית, שעליה הסתמכו חיילי אלכסנדרוני כדי לחתום אחת

* פרופ' חנן חבר, המחלקה לספרות השוואתית והתוכנית ללימודי יהדות, אוניברסיטת ייל

ולתמיד את הוויכוחים סביב עצם התרחשותו של הטבח, קובע קונפינו כי "אין הסדר טיעון עם העבר, אלא ירידה, עד כמה שאפשר, לחקר האמת. מטרת ההיסטוריה היא לספר סיפור בעל אמיתות, גם אם הוא אינו האמת וכל האמת. מטרת השופטת, לחרוץ דין בהתאם לחוק באותו זמן נתון; מטרת ההיסטוריונים, להבין ולפרש את העבר" (עמ' 78).

את הצעדים הנוקשים שנקטה אוניברסיטת חיפה מציג קונפינו כעימות מוסרי ופוליטי סביב שאלת ההכחשה, עימות רווי אמוציות שבו כל אחד מן הצדדים מגייס את מיטב כישוריו כדי להתמודד עם רגשות מועצמים של אשמה ובושה. הוא בוחן את תבניתה העקרונית של רטוריקת ההכחשה, שאותה הוא מאתר במה שהוא מכנה "הדיסוננס הציוני" – למשל בהתקפה הסמנטית של המושג "טבח" אל ההסכמה שהצבא הישראלי אמנם הרג פלסטינים, אבל ההרג היה מוצדק ולכן אין מקום לנקיפות מצפון (עמ' 69).

ממחקרו של קונפינו עולה שלמעשה, רטוריקת הכחשת הטבח בטנטורה מכוננת את מעמדן של העקבות שנותרו ממנו כמקור למידע על התרחשותו. מול רטוריקת ההכחשה, השוללת את עצם קיומן של עקבות לטבח, הוא מציב מתודת מחקר דיאלקטית שמערערת על הבינריות המאפשרת את שלילת העקבות כמקור מידע אמין. המהלך הפרשני שקונפינו נוקט הוא מהלך אנטי־פוזיטיביסטי של ביקורת דיאלקטית, המיוסדת על דינמיקה שמייצרת סתירה באמצעות הסירוב להשלים עם מצב עניינים נתון ושליטת קיומו. שימתה לעל (sublation) של הסתירה כרוכה גם בשימור חלקים ממצב העניינים שנשלל. הדיאלקטיות הדינמית המדריכה את שלילת ההכחשה שנוקט קונפינו חותרת תחת הסטיות הבינרית של העימות בין המכחישים את קיומו של הטבח ובין אלה הקובעים כי אירע. הדיאלקטיות הדינמית בשימתה לעל של שלילת ההכחשה משמרת את העקבות ששרדו את השלילה. דווקא חלקיות המידע של העקבות מחלצת אותן משלילה בינרית סוחפת, ומתוך כך גם מביטול עדותן.

די בעקבות פרגמנטריות – בעדותו של מי שנכח במקום, בעדותו של מי ששמע על הטבח, בהשכחה, בחרטה, בשקרים, בבדיות, בשתיקות, בנימת דיבור ובייפוי עובדות – כדי לערער את הבינריות של "אירע או לא אירע". אצל קונפינו העקבות הפוכות לעדויות, חלקיות ככל שהיו, המכוננות את עצם קיומו של הסוד המוכחש. הוא מראה כיצד בסופו של דבר הרטוריקה של הכחשת הטבח, שכוללת בתוכה את החתירה תחת מעמדה המוחלט של ההכחשה, חושפת, מאשרת ומכוננת את קיומו של הטבח.

על תרומתן של עקבות שמסמנות את הדרך לחשיפת הסוד המוכחש דווקא באמצעות ההיעדר עומד קונפינו כשהוא מתעד את הביקור שערך בשרידי הכפר עם סלימאן מוחסן עאמר, שנולד בטנטורה ב־1928:

סלימאן הזקן נע בהתרגשות במושבו. כאן מצד ימין היה ביתו. הוא הביט מבעד לחלון, מתאמץ לזכור את מה שהיה, לזהות את מה שאיננו. "אין באר מים, הרסו אותה", מלמל [...] כשמוסטפא [כבהא] שאל אותו על הגירוש. "די", אמר סלימאן, ועשה תנועת ביטול בידו, עד כאן. "לא היינו צריכים לעזוב", אמר והחל לבכות, "היינו צריכים להתעקש ולהישאר. היהודים באו אלינו לאכול ולשתות, ומה הם עשו? גרשו את האנשים. למה לדבר על זה, הכל אבד". (עמ' 22, 26)

התמקדותו של קונפינו באקטיביות של העד המשתיק את עצמו מאפשרת לו להפיק מעצם פעולת ההשתקה ראייה לגירוש שבא בעקבותיו של הטבח. ההשתקה העצמית של העד הפלסטיני, העקבות שנשללות בעדות, חושפות את קיומו של המוכחש.

קונפינו מותח ביקורת על היסטוריונים הנאחזים בהיעדרם של מסמכים שמתעדים את הטבח וכך מייצרים בינריות שתורמת להכחשתו. לטענתו, היסטוריונים אלו, המקדשים את המסמכים, מתעלמים "מתרבויות, חברות ואירועים, שהעדר מסמכים כתובים – בהקשר שלהם – הוא חלק מן העבר, מן התרבות ומן החיים, אותו חלק שעל ההיסטוריונים להסביר ולהתמודד אתו בהבניית העבר"; התעלמות זו תורמת להכחשתו של הטבח, שכן "העובדה שלא נכתב דו"ח על טבח אין פירושה שהוא לא התרחש" (עמ' 7). הוא מדגיש את חשיבותה של ההיסטוריה שבעל־פה, שאף כי העקבות הכלולות בה חלקיות בלבד הן עדיין יכולות לפרוץ את חומת ההכחשה, שהתממשה כאן בהריסת בתיה של טנטורה, בהקמתו של קיבוץ נחשולים על אדמתה ובסלילת מגרש החנייה של חוף דור – המכונה עד היום חוף טנטורה – על קבר האחים של קורבנות הטבח. הוא משתמש בסדקים, הפרעות, סתירות ואי־התאמות בסדר ההתרחשויות, ומוצא חשיבות בקיומן של גרסאות שונות לאירועי הטבח. על פי אחת העדויות, לאחר שנכבש הכפר לקחו החיילים אל חוף הים את מי שראו ברחובות, הפרידו את הגברים והנערים מן הנשים, הילדים והזקנים, לקחו אותם למקום מרוחק והוציאו אותם להורג. לעומת זאת, עדות אחרת מתארת כיצד החיילים לקחו איתם קבוצה של 7-10 צעירים למרכז הכפר ליד המסגד, העמידו אותם מול הקיר וירו בהם (עמ' 48). דווקא הסתירה בין הגרסאות מעניקה למעמדן כעקבות חשיבות מיוחדת. היא מאפשרת להתמודד עם ההכחשה הבינרית של "אירע או לא אירע" ומרחיבה את מנעד האפשרויות לייצור הסוד. הקריאה הלא־בינרית של רטוריקת ההכחשה מאפשרת להשתמש בעקבות כדי לייצר את סוד הטבח. גם אם הטבח אינו משוחזר במלואו באמצעות האשליה הפוזיטיביסטית, העקבות מייצרות בוודאות את העובדה שיש דברים בנו, ושהם חמורים ביותר. כך מאפשרת קריאתן הלא־בינרית והדיאלקטית של העקבות להעלות בתוקף את השאלה המוסרית.

העובדה שהרטוריקה של הכחשת הנכבה התפתחה והתעצמה בשל האיום שהנכבה מציבה על מהות קיומה של מדינת ישראל מתחוורת מדבריו של קונפינו על "קשר הדוק בין תכנית הישוב להקים מדינה יהודית דמוקרטית לבין קיומם של פחות פלסטינים באותה מדינה: מאחר שהפלסטינים היו רוב מכריע בארץ, מדינה דמוקרטית איתם לא תהיה מדינה עם רוב יהודי או רוב יהודי מוצק. דמוקרטיה יהודית וגירוש היו שני צדדים של אותו מטבע" (עמ' 109, ההדגשה במקור). בקביעתו זו כי מדובר בשני צדדי של אותו מטבע הוא חושף את כישלון מאמציה של רטוריקת הכחשת הנכבה ליצור תבנית סמנטית שתנתק את הטיהור האתני שחוללה הנכבה מכינונה של מדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית. הדמוקרטיה שרוב אזרחיה הם יהודים מיוצגת באמצעות האוקסימורון הפטישיסטי "מדינה יהודית־דמוקרטית", שמדחיק – ובכך גם מנסה ליישב – את הסתירה בין זהות אזרחית "דמוקרטית" ובין הפרטיקולריזם האתני־דתי של הזהות היהודית. כינונה של הדמוקרטיה בישראל באמצעותו של טיהור אתני עונה לקביעתו הנודעת של ולטר בנימין כי "לא קיים מסמך של התרבות שאינו בו־בזמן מסמך של ברבריות" (בנימין, 1996, עמ' 313), קביעה שהאפרטהייד שבחסותו של הכיבוש הפך אותה לרלוונטית במיוחד.

קונפנינו מפרק גם את המניפולציה הרטורית של הטענה שמה שבוצע בטנטורה לא היה טבח אלא פעולה צבאית. שלילתה הדיאלקטית של רטוריקת ההכחשה מאפשרת לו לשלול את היותו של הטבח פעולה צבאית וגם לשמר את עובדת קיומו כדי להתקדם לקראת הגדרתו מחדש כפעולה שתכליתה הייתה להבטיח רוב יהודי במדינת ישראל, שנוסדה כעשרה ימים לפני האירוע. עמדתו הדיאלקטית של קונפנינו מאפשרת לו להראות כיצד הרטוריקה נכשלת בהכחשת המוטיבציה הדמוגרפית של ריקון הכפר מתושביו הפלסטינים. תחילה הוא מציג דוח מודיעין שקובע כי כמות הנשק ברשותם של תושבי טנטורה מועטה, וכי אם יוצב לאנשי הכפר אולטימטום והם יידרשו למסור את הנשק בתמורה ליחס הוגן, אפשר יהיה לוותר על כיבושו הצבאי; אך בהמשך הוא מצביע על סתירה ברטוריקה של הדוח ומראה כי הדוח עצמו שולל את ההערכות הצבאיות המופיעות בו, וכי התכלית הדמוגרפית עולה בו ממשפט המציע "אפשרות לגירוש התושבים במסגרת האינטרס הכללי של ריקון הארץ מתושביה הפלסטינים" (עמ' 33).

דווקא הסתירה הזאת בדוח המודיעין היא המאפשרת לקונפנינו ללמוד כיצד העקבות מייצרות את סוד הטבח, ובעיקר את תכליתו. רולן בארת כתב במיתולוגיות כי בטקסטים שבהם "הסימן פועל בהגזמה יתרה, הוא פוגע באמינות עצמו בכך שהוא חושף בפנינו את תכליתו". ואכן, חוסר הסדר והאסימטריה של העקבות מייצרים ספקנות ואי-אמון שמאפשרים להצביע עליהן כמייצרות את הסוד המוכחש:

אך סימנים אלה הם מופרזים ומגוחכים כאחד: הם מניחים את קיומו של "טבעי" שאין להם אפילו לכבדו עד תום: הם אינם "כנים". [...] הסימן הוא דו-משמעי: הוא נשאר על פני-השטח, אך אין הוא מוותר על הניסיון להיחשב כנובע ממעמקים; הוא מבקש לעשות את הדברים מובנים (וזה ראוי לשבח), אך בה-בעת משים עצמו ספונטני (וזה מעשה רמיה), בעת ובעונה אחת הוא מציג עצמו כמכוון וכבלתי ניתן לריסון, כמלאכותי וכטבעי, כתוצר וכממצא. (בארת, 1998, עמ' 35)

הרמייה ממומשת באמצעות העובדה שה"טבעי" מופיע על פני השטח של דוח מודיעין שגרתי מבלי לוותר על הניסיון להיחשב כנובע ממעמקים. קונפנינו מסתייע בכפילות רטורית זו כדי להראות שתכליתן של העקבות הטבעיות-כביכול היא לייצר את הסוד כמוכחש, שדווקא חשיפתו כתוצר של רמייה היא זאת שחושפת את תכליתו הדמוגרפית. הכפילות מדריכה את קונפנינו גם כשהוא מראה כיצד במשך שנים רבות אירועי הטבח לא העסיקו את תושביה היהודים של מדינת ישראל, וחופו של הכפר הפך לאתר תיירות מבוקש שבו "משפחות של מטיילים חסו בהנאה בצל השמשיות, וילדים פיזו על החוף בצהלות עונג ובנו ארמונות חול", בשעה ש"מנגד, גלויים לעין, ניצבו עד סוף שנות החמישים בתי הכפר העזובים. בשנות הששים, לאחר הריסתם, נותרו בבירור קווי המתאר של הכפר" (עמ' 17). כלומר, עקבות הגירוש (והטבח שקדם לו) גלויים לעין ומחבלים ברטוריקה של ההכחשה באמצעות אנלוגיה הכוללת ניגוד בין הרס הכפר לבניין ארמונות בחול. הכפילות של ההסתרה והחשיפה מתממשת באמצעות ייצוגו של החוף כטבע, ייצוג שמסתיר את הטבח ואת ההרס וגם מייצר וחושף אותם כסוד מוכחש. בסופו של דבר חושפת האנלוגיה בין ההרס והטבח ובין בנינם של ארמונות החול על החוף את הניגוד המזעזע המתקיים ביניהם.

דוגמה בולטת לעקבות שמייצרות וחושפות את הסוד כמוכחש מוצא קונפניו בעדותו של חיים גורי, שנודע כמשורר של מלחמת 1948. הוא מצטט את עדותו של גורי על פרויקט "תיקי הכפרים", נתונים שארגון ההגנה ריכז לשם כיבוש הכפרים הפלסטיניים במלחמה העתידה לפרוץ. גורי מספר כיצד לפני המלחמה התחזו לוחמי הפלמ"ח לאוהבי טבע והוליכו שולל את הפלסטינים הכפריים. אהבת הטבע, שהייתה למעשה סיפור כיסוי להכנות צבאיות לקראת כיבושו העתידי של הטבע, אפשרה ללוחמים להציג את האלימות הצבאית כתופעה טבעית ואורגנית. מנגנון ההטעיה, שניכר באמביוולנטיות של העקבות שעדותו של גורי מפזרת לאחר שנים, מעורר את סקרנותו של קונפניו. הוא עומד על הרטוריקה המגומגמת שבה מנסח המשורר את עדותו על המשמעות הצבאית שהייתה לרשמים של מי שהכינו את תיקי הכפרים:

כאן נעצר שטף הדיבור של גורי, הוא מהסס, מחפש את המילים הנכונות בטון ובמבט המעידים על מבוכה, שתיקות מלוות את ההפוגה בין המילים – "... ובזמן שהכינונו את זה היינו באים ואוכלים בכפר חומוס ומדברים איתם ו... זה היה מין דבר כזה, הרבה יותר מסובך". (עמ' 25)

גם מעדותו של גורי אפשר ללמוד על התפקיד המכריע שמייחס קונפניו לרצונם של מחוללי הטבח לשכוח, ועל טענתו כי הרצון שלהם לרמות ולשנות את הגרסה שמסרו מוכיח כי דיברו אמת (עמ' 76).

קונפניו משתף את קוראיו בבחירתו להעדיף את סיפור המעשה על פני הראיות והפרשנויות (עמ' 42), כדי שיוכל להציב בחזית את חשיפת הרטוריקה של ההכחשה ובכך גם לתרום לקריסתה. כדי להתחקות אחר תפקידן של העקבות בתהליך ההתמודדות עם הכחשת הטבח הוא מספר על יוסי עופר, היסטוריון חובב בעל ידע רב בנושא "שואה ותקומה". כשנפגש איתו קונפניו ב־2011 פסל עופר את דבריו על הטבח, האשים אותו במניפולציה פסיכולוגית וכפר בעדויות, מפני שלדבריו הן לא כללו אמת אחת וברורה (עמ' 58). אבל התמשכות הדיאלוג ביניהם העניקה לקונפניו הזדמנות לערער את התנגדותו של עופר, והוא התחיל להטיל ספק בגרסתם של אנשי אלכסנדרוני (עמ' 44). בקיץ 2018 עופר כבר האמין שהתרחשו בטנטורה מעשי זוועה, אך עדיין גרס שהמונח "טבח" אינו הולם את מה שאירע במציאות.

עניינו המיוחד של קונפניו בהתערערות הכחשת הטבח אצל עופר ניכר גם בדרך שבה הוא פועל מול הרטוריקה של המכחישים מתוך רגישות לנקודת המוצא של הכחשתם: הפרגמנטריות של העקבות מקלה עליהם להקשיב לו. ההתרכזות בדיון על העקבות מערערת ומשבשת דיבור סטראטיפי שבנוי על מטבעות לשון חד־משמעיות ובינריות, וכך הוא מתמודד גם עם הסטראטיפים הגזעניים שנועדו לשלול את אנושיותם של הפלסטינים (עמ' 40).

הקריאה בספרו של קונפניו מבהירה היטב שאת סיפור הכחשתו של הטבח בטנטורה הוא מספר מנקודת המוצא של היסטוריון ישראלי־יהודי שרואה עצמו שותף לאחריות המוסרית לאסון שהמיטו בני עמו על העם הפלסטיני במלחמת 1948. באמצעות עיסוקו ברטוריקה של הכחשת הטבח בטנטורה הוא מכוון פרדיגמה פרשנית שמתמודדת בדרך חסרת תקדים עם השאלה הנוקבת בדבר אחריותה של ישראל לאסונם של הפלסטינים במלחמה. גילוי

הדפוסים הנסתרים של רטוריקת ההכחשה של הטבח משמש אותו להתוויית דרכים חדשות להתמודדות עם שאלה זו. חשיפת מנגנוני הרטוריים של הכחשת העוול חותרת תחתם, ויש לקוות שהיא גם מקדמת את הכרתה של מדינת ישראל באחריותה לנכבה.

מקורות

בארת, רולאן. (1998). *מיתולוגיות (בתרגום עידו בסוק)*. בבל.
בנימין, ולטר. (1996). *כתבים - כרך ב: הרהורים (בתרגום דוד זינגר)*. הקיבוץ המאוחד.